

С. А. Лепяко

ПРОБЛЕМА ЗАХИСТУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ТАТАРСЬКИХ НАПАДІВ І СТАНОВЛЕННЯ КОЗАЦТВА

Спустошливі татарські напади, які розпочалися з кінця XV ст., були викликані змінами геополітичної ситуації в Північному Причорномор'ї. Турецька імперія поширила свої володіння на пониззя Дністра і Дніпра. Васальну залежність від неї визнали Кримське ханство і Молдавське князівство. Особлива і довготривала агресивність татар щодо населення українських земель пояснювалась насамперед економічними факторами – пошуком ясиру для наступного продажу до Туреччини. Водночас йшлося про особливе становище прилеглих до турецьких володінь християнських земель. Тактика випаленої землі і постійного терору, як ми бачили, була улюбленим прийомом турків на Балканах. Продовжувалася вона і в Причорноморському регіоні, але вже силами татар. Жертвами татарських нападів стали всі українські землі Литовського аж до Чорнобиля і Перемишля на півночі. Польська Корона і Велике князівств Литовське, які знаходились під владою представників династії Ягеллонів спочатку були застані зненацька, а потім проводили по відношенню до Криму схожу неефективну політику. Розглянемо її докладніше.

Перші походи татар викликали спроби спротиву з боку Польщі. Найяскравішим прикладом цього є переможний похід на Поділля королевича Яна Ольбрахта у 1489 році. Це був перший, але водночас і останній випадок, коли представник правлячої династії очолював виправу проти татар.

Але татарські напади майже не зачіпали етнічно польських земель і тому польська шляхта і залежна від неї влада швидко охололи до клопіткої справи організації оборони. Про неї лише постійно нагадувала шляхта українських воєводств, войовничо настроєні публіцисти і особисто король. Адже, коли з 1501 року польський і литовський трони знову опинилися в одних руках, спільний монарх, принаймні, був добре обізнаний з проблемою. Тому саме королю належали всі спроби змінити ситуацію на краще, інша річ, чи давали вони якийсь результат. Постійним опонентом короля виступала великопольська шляхта, від якої залежало головне – отримає король гроші на військо, чи ні. І вони виділялись в основному у тих випадках, коли загострювалася ситуація на молдавському прикордонні, яке з часом фактично перетворилося на прикордоння польсько-турецьке. Завдяки цьому на початку XVI ст. утримувалась невелика, до двох тисяч чоловік, “поточна оборона” на Поділлі [1, s.28], яка одночасно мала завдання і захисту від татар.

На сеймі 1512 року король Сигізмунд висунув свій план повної реорганізації оборони – щоб протягом кожного календарного року на південному кордоні служила одна п'ята частина польської шляхти. І так, змінючись щорічно, вся шляхта протягом п'ятирічного циклу мала постачати військовий контингент на захист кордону. Ті ж шляхтичі, які не хотіли, або не могли відбувати службу, могли замість неї сплачувати відповідний податок для забезпечення найму жовнірів. Виконання такого плану, на думку класика польської військово-історичної науки К. Гурського, дало б можливість тримати проти татар до тридцяти тисяч чоловік шляхетського ополчення, або вісім тисяч жовнірів – цифри, цілком достатньої для вирішення проблеми. Однак на сеймі шляхта виступила проти цього плану. Згодом через сеймики король нібито умовив її, але пописи для рушення так і не були складені і все закінчилося нічим. Сейм 1515 року дав лише символічну суму, якої могло вистачити тільки на утримання прикордонної сторожі.

У 1516 році, коли відбувся великий татарський набіг на Галичину, великопольська шляхта проігнорувала заклики до посполитого рушення. У 1581 році король намагався реанімувати свій план щорічного посполитого рушення, але його обговорення на сеймі звелось до взаємних звинувачень. Шляхта дорікала королю, що той не захищає Поділля, а той відповідав, що робить все можливе в рамках виділених йому коштів [2, s.440-460]. У 1519 році відбувся особливо великий набіг татар на Волинь і Галичину. За хроніками Мартина Бельського і Матвія Стрийковського, орда налічувала до восьмидесяти тисяч чоловік. Татари покрили беззахисні землі “мов саранча”. На Волині було зібрано кілька тисяч чоловік під командування князя Костянтина Острозького, до яких прилучилися і загони шляхти з Галичини. Під тиском польських радників, Острозький дав татарам битву під Сокалем, але зазнав поразки [3, s.1007-1009; 4, s.392].

У таких умовах сейм в Торуні затвердив новий план оборони. Згодом, 28 квітня 1520 року була видана ординація, яка, як вважає сучасний польський дослідник, М. Плевчинський, поклала початок новій організації “поточної оборони”. За ним, сили оборони ділилися на три угруповання: перше – передова сторожа; друге – загони безпосереднього прикриття Поділля між Кам'янцем і Хмільником і третє – головні сили в районі Буська-Одеська, де мав знаходитися у випадку небезпеки головний військовий обоз з артилерією. Звернімо увагу на ту обставину, що основне військо мало збиратися навіть північніше Львова, тобто реальним його завданням було прикриття польських, а не українських земель. Не випадково, К. Гурський вважав, що таким чином весь тягар

боротьби з татарами було знову офіційно перекладено на плечі шляхти українських воєводств і тому це не могло дати належного ефекту [2, s.460]. Тим більше, що гроші на утримання війська шляхта давала в залежності від настрою. Так, у 1523 році їх не було виділено зовсім. Наступного року відбулася ціла серія спустошливих нападів. Спочатку в Галичину завітали турки, яких змогло відбити військо з місцевої шляхти на чолі з Миколою Фірлеєм. Але слід за тим налетіла велика татарська орда і спустошила землі аж до Санока. Коли ж назустріч до Сандомира нарешті рушив король, татари спокійно відійшли [5, s.1026-1028].

І у цьому випадку знову проявилася головна проблема оборони – організаційна. Король найняв за свої гроші дві тисячі жовнірів, потім віддав наказ про мобілізацію кожних десятого з міщан і селян. Згідно традиції, він закликав до збору і посполите рушення. Адже у випадках, коли противник вступав у межі Корони, явка шляхти в ополчення мала бути обов'язковою. Та великопольська шляхта знову відповіла скаргами і відмовами. Вже після нападу вона погодилася було на податок, але потім знову змінила рішення. Було придумане інше – набирати по кілька сот чоловік шляхти з кожного воєводства до так званих воєводських хоругв, які мали утримуватися за рахунок тих же воєводств. Але згідно запропонованій сеймом квоті, основна частина цих рот мала набиратися знову-таки з українських воєводств. Так було набрано дві тисячі чоловік, але і цей спосіб набору війська виявився неефективним.

Деяко стривожило шляхту просування турків на північ після перемоги над угорцями у битві під Мохачем у 1526 році. Тоді ж з намови султана стався черговий напад татар. Тому на сеймі в Піотркові шляхта погодилася на введення земельного податку, за який можна було б набрати військо чисельністю до чотирьох тисяч чоловік, що і було зроблено у 1528 році [1, s.28; 2, s.94-98; 4, s.394; 5, s.1040]. Але цей податок мав затверджуватися щорічно і все фактично повернулося до попереднього становища – у 1529 році на службі залишилося всього шістьсот чоловік. Надалі, у 1530-1550-х роках чисельність “оборони поточної” на Поділлі коливалася від нуля (у 1555-1556 і 1559-1563) або трьохсот-шестисот до п'яти тисяч чоловік (тільки один 1539 рік). Найчастіше це була цифра в одну тисячу чоловік. І це при тому, що, на думку найавторитетнішого польського воєнного діяча тієї доби гетьмана Яна Тарновського, достатня чисельність постійного війська на кордоні мала становити дев'ять тисяч чоловік. І знову основною перепорою у здійсненні таких планів був польський сейм, який розглядав затвердження податків у контексті обсягу політичних прав короля. Так, наприклад, у 1554 році король Сигізмунд Август і Ян Тарновський даремно намагалися переконати послів сейму в необхідності спільної оборони південних кордонів Польщі і Великого кн. Литовського. Щороку на сеймах відбувались і дебати про виділення податку. Шляхта українських земель безперервно просила допомоги і нарікала на великопольських делегатів сейму, які, маючи більшість голосів, вирішували всі питання, але тим було байдуже [1, s.29-33].

Чотирьохрічна відсутність державних збройних сил на Поділлі у 1559-1563 роках була настільки очевидним нонсенсом, що у березні 1563 року сейм нарешті прийняв рішення дійсно принципового значення. Було затверджено постійний податок на військо, який обраховувався однією четвертою частиною доходів з королівських земель. Зауважимо, що, по-перше – і тут шляхта вирішила питання не за власний рахунок; і по-друге – король, котрий завжди посилався на сейм, теж лукавив, бо при великому бажанні, міг виділяти доходи з королівщин і сам.

Утворене таким чином військо дістало назву кварцяного (від “кварта” – чверть). Його значення оцінюється польськими спеціалістами досить високо, насамперед, як кузні професійних військових кадрів. Інша річ – реальна спроможність кварцяного війська забезпечити належну оборону кордону. На кварцяні гроші можна було набрати тільки біля чотирьох тисяч чоловік. Крім того, хоча відразу малосся на увазі південно-східне прикордоння, але ним театр військових дій кварцяного війська не обмежувався. Тому новосформовані кварцяні роти були відразу направлені на північ – на війну в Інфлянтах. І проти татар у 1564-1568 роках війська на Поділлі знову або не було зовсім, або воно налічувало сто п'ятдесят – двісті сімдесят – чотириста – п'ятсот вісімдесят два чоловіки [1, s.34-35; 2, s.104-107].

Інша ділянка українсько-татарського прикордоння знаходилася в межах Великого кн. Литовського. Ситуація у цьому регіоні була ще складнішою, ніж на території, підлеглій Польщі. Якщо перший дійсно великий і спустошливий напад татар на Київ у 1482 році викликав хай запізнілу, але дієву реакцію влади, коли на відбудову київського замку були мобілізовані тисячі ремісників з різних міст країни, то згодом ситуація різко змінюється. Відгороджені від українського лісостепу болотистою долиною Прип'яті білоруські землі (не кажучи вже про литовські), лише кілька разів бачили татар на власні очі [6, s.135-156]. Верхівка країни не помічала проблеми ще і тому, що її власні земельні володіння майже не зазнавали спустошень. І тому, хоча за підрахунками польського дослідника Й. Охмянського Велике кн. Литовське до 1569 року зазнавало татарських нападів принаймні сімдесят п'ять разів [7, s.364], адекватної реакції на татарську загрозу не було.

З кінця XV ст., коли Литва була змушена вести безкінечні війни проти Москви. Кримське ханство до кінця першого десятиріччя XVI ст. виступало союзником останньої, зусилля литовського уряду були спрямовані на дипломатичне вирішення проблеми з татарами. Литва розпочала виплату Криму щорічної данини (у вигляді “упоминок”), що, однак, не припинило татарських нападів, а, навпаки, її вчасна невплата часто служила додатковим приводом для їх продовження. Як справедливо вказував М. Довнар-Запольський “країна платила їм двічі – упоминками і розореннями” [8, с.18].

Основною ланкою оборони українських земель Великого кн. Литовського від нападів татар вважалися замки. Їх становище проаналізоване в історіографії дуже докладно [7, s.367-378; 9; 10, с.1-7; 11, с.1-9; 12, с.35-41; 13, s.254-265], тому зупинимося на цьому коротко. Ревізії замків середини XVI ст. дають нам всього тринадцять господарських (державних) замків на території литовської України. Це замки володимирський, луцький, кременецький (Волинь), брацлавський і вінницький (Брацлавщина), київський, житомирський, овруцький, чорнобильський, мозирський, остерський, канівський і черкаський (Київщина). З одного переліку видно, що висунутими вперед назустріч степовій зоні були тільки черкаський, канівський, брацлавський і вінницький замки. Вони мали важливе стратегічне значення і прямо служили потребам оборони всього краю, хоча б як центри збору інформації і раннього попередження про татарські напади. Та між замками Придніпров'я і Побужжя була відстань понад двісті кілометрів і на цьому відтинку в першій половині XVI ст. не було жодного укріплення. Ще наприкінці XV ст. татари зруйнували на цій місцевості звенигородський замок, а значно пізніше тут з'являється замок в Білій Церкві.

Таким чином, українські господарські замки були зосереджені на Поліссі в басейні Прип'яті, що дає підстави твердити, що лінія оборони Великого кн. Литовського від татарських нападів проходила саме тут. А це значить, що, як і у випадку з Польщею, більша частина українських земель була свідомо віддана на поталу татарам.

Наступна особливість у становищі українських замків, яка є особливо наочною – це стан їх укріплень. Ревізії середини XVI ст. рясніють повідомленнями про їх поганий або надзвичайно поганий стан, внаслідок недбалості при будівництві (у Черкасах), або фізичного старіння. Стіни замків хиталися від вітру, башти погнили, гармат і гаківниць було мало, та й ті поржавіли, пороху і куль вистачало хіба що на кілька пострілів.

Які ж збройні сили стояли на обороні українського прикордоння? Найточніше можна відповісти – майже ніяких. В українських замках більш-постійно фігурує наймана рота в Києві чисельністю сто-двісті чоловік. В кількох інших містах (Черкасах, Каневі, Вінниці) за всю першу половину XVI ст. вони зустрічаються лише кілька разів. На утримання згаданих рот тратилося по кілька сот коп грошей на рік. І лише один раз – у 1538 році на українському прикордонні перебувало дві тисячі чоловік, та й ті, очевидно були зібрані у зв'язку з молдавськими справами [7, s.384-385,387]. Інша складова збройних сил – посполите рушення, загальна мобілізація боярства-шляхти Великого князівства, для українських земель не мала жодного значення. Інша річ, шляхетське ополчення українських воєводств, насамперед Волині, надвірні корогви українських магнатів і в цілому – місцеве населення. Саме воно несло весь тягар випробувань татарськими нападами. Фактично всі жителі прикордоння несли військову повинність. В містах-замках фактично не існувало особливої різниці в становищі бояр, замкових слуг і міщан [8, с.81-87]. Вони відбували сторожу, ходили разом із старостами за татарами, утримували замки та ін. Різниця між ними полягала тільки в задокументованих особливостях окремих видів служби. Населення більш віддалених від прикордоння земель несло військовій повинності більш опосередковано. Шляхта Волині в очікуванні татар подовгу проводила час “з коня не зсідаючи”, що виснажувало і її і господарства. При цьому фактично єдиним дійсно боездатним видом збройних формувань були надвірні війська українських магнатів. Вони склалися в основному з дрібної шляхти-клієнтів магнатів, тому жорстка особиста залежність давала можливість для підтримки в них належної дисципліни [14, s.60-65]. Таким же чином формувалось ядро загонів прикордонних урядників, здебільшого, представників тих же магнатських родів. У будь-якому випадку це були місцеві формування, які не підтримувались урядом ні фінансово, ні організаційно. Тому з цих причин важко говорити про серйозне ставлення литовського уряду до справи оборони України. В польській історіографії поширена протилежна думка [7, s.377]. Однак вона ґрунтується на розгляді не реальних заходів, а декларацій, які переважно не втілювалися в життя, і без співставлення масштабів потреб із навіть вжитими заходами.

У надзвичайних умовах населення України залишилося наодинці зі своїми проблемами і було змушене розв'язувати їх самостійно. Власне, і влада пропонувала тільки такий шлях вирішення проблеми. Адже ремонт і направа українських замків, сторожова служба та ін. – все це було покладено на плечі місцевого населення.

Питання оборони українських земель розглядалося і на Люблінському сеймі 1569 року. Частина польських депутатів навіть остуджували голови своїх колег при їх прагненні приборати до

своїх рук українські землі, оскільки разом на Польщу лягала і вся вага відповідальності за їх оборону [15, с.15]. Однак інкорпорація українських воєводств до складу Корони відбулась. Військова влада на татарському прикордонні повністю зосередилася в руках польських гетьманів. Початково в українському суспільстві існували сподівання на покращення ситуації з обороною краю. Надії на це давали і заходи гетьмана Яна Тарновського. Під час ревізії українських замків 1570-1571 років міщани вказували на можливі заходи для покращання ситуації, а ревізори не тільки їх занотовували, але давали уряду і своє бачення проблеми [16, с.4-35].

Але, як і завжди, надії українців на допомогу з боку чужої влади не виправдались. Польські кварцяні роти залишилися стояти на Західному Поділлі, а весь тягар оборони українських земель було офіційно покладено на місцеву владу і населення, а коштів на це майже не виділялось.

Оскільки докладніше про розвиток ситуації мова йтиме нижче, то поглянемо лише на результати двадцятирічного панування Польщі на українських землях у цьому відношенні. Це яскраво ілюструють описи українських замків, складені для короля у 1590 році, коли назрівала відкрита польсько-турецька війна. Отже, брацлавський замок був "назбит злий", мав тільки чотири гармати, правда там було дев'яносто гаківниць, але мало пороху, селітри, сірки і куль, а гарнізон складався із трьох "дуже старих" драбів. Вінницький замок був "дуже злий, прогнів", мав п'ять гармат, вісімдесят гаківниць, але іншого спорядження дуже мало. У його гарнізоні було тільки шість старих драбів. У Хмільницькому замку було вісім гармат, дев'ятнадцять гаківниць, тридцять вісім рушниць, але про гарнізон немає згадки зовсім. У Києві було тридцять гармат і двісті гаківниць – тобто, дуже великий арсенал, але частина гармат і гаківниць поржавіли, а пороху майже не було, як не було жодного "служебного" і пушкаря (!) Черкаський замок сильно згнив, хоча і мав десять гармат, п'ятдесят гаківниць і кількадесят рушниць. У Білій Церкві замок "недобрий" і його "немає чим боронити", з трьох гармат тільки одна ціла, а для сорока гаківниць і тридцяти рушниць не вистачало олова для "стрільби". Лише щодо канівського замку в описі не містилося різко негативних зауважень. Але і там справа була не в найкращому стані. Там було десять малих гармат, сорок ненаправлених гаківниць, шістдесят рушниць, достатньо олова, але мало пороху.

Тобто, ми бачимо, що жодний з названих українських замків не відповідав потребам оборони. І це вже неможливо було пояснити поганим спадком часів Великого кн. Литовського.

При розгляді проблеми оборони українських земель другої половини XVI ст. варто також коротко кинути погляд на наступний період – першу половину XVII ст. Якщо щодо кінця XVI ст. ще можна говорити про важкий спадок, який дістався Польщі від Вел. кн. Литовського, то у наступний період вся вага відповідальності за оборону України лягла на плечі польського уряду і польських магнатів. Адже, наприклад, київським воєводою і одночасно коронним гетьманом Польщі на початку XVII ст. був Станіслав Жолкевський. І от результат. Протягом першої половини XVII ст. татари здійснили принаймні сімдесят шість нападів на українські землі; з них дев'ятнадцять – дуже спустошливих. Керівництво Польщі виявилось нездатним щось протиставити цим розбійницьким нападам. Щоб якось пояснити власні невдачі, знаходили цілу низку причин – швидкість і несподіваність руху татар, погана розвідка, відсутність людей у потрібних місцях, "неправильна" поведінка татар, коли вони нападали під час зимового відпочинку жовнірів, неорганізованість шляхти та ін. Причому малася на увазі шляхта українських земель, оскільки шляхта з польських територій участі в обороні не приймала зовсім, або тільки імітувала її. Так, у 1621 році ледве зібрана краківська шляхта розбіглася, ледь почувши про наближення татар. І її не було кому ганити, бо сам король теж не прибув на призначене місце [17, с.39].

Особливо дивним і водночас показовим є той факт, що найбільша кількість спустошень – двадцять п'ять – зазнали галицькі землі, здавалося б, найбільш віддалені і захищені від татар. На них нападали як буджацька, так і кримська орда. Маршрут руху татар був добре відомий – Волоський шлях. Щоб його пройти, кримська орда мала пройти довгий шлях і переправлятися через Дніпро і Дністер. Тому про початок походу дізнавалися за два-три місяці, але польське військо жодного разу не зустріло татар на польському кордоні на Покутті. Татари почували себе настільки вільно, що іноді могли стояти в Галичині по два-три тижні. А кварцяне військо закривалося в обозі і чекало, поки татари відійдуть. Галицькі селяни були змушені самі організувати оборону, як, наприклад, у 1622 році, коли Гнат Височан зі своїм загоном був єдиною силою, яка вчинила опір туркам. Вся ж діяльність польської влади зводилася до розсилання універсалів із закликами до шляхти про посполите рушення. Цікаво, що всі нечисленні перемоги польського війська (за активної участі населення України) мали місце тільки у тому випадку, коли воно діяло чисто по-козацьки, тобто або наздоганяло татар з ясирем понад річками (1624, 1627, 1633), робили зустрічні рейди, або загрожували ними (1618, 1628, 1647, 1648) [17, с.25,47,50-51,53,59,65].

Питання оборони українських земель від татарських нападів неможливо висвітлити об'єктивно, не з'ясувавши реальних військових можливостей Кримського ханства, Великого кн. Литовського, Речі Посполитої і сусідніх держав. В описах хроністів називається чисельність татарської орди до

ста і більше тисяч чоловік. Однак ті сучасники, які були знайомі з татарською проблемою ближче, називали значно скромніші цифри. Литовський дипломат середини XVI ст. Михалон Литвин вказував, що максимально можливе військо, яке міг зібрати хан – це тридцять тисяч чоловік, навіть якщо “піднімаються по наказу зовсім всі, навіть непридатні до воєнної служби, аби тільки могли сидіти на коні” [18, с.11]. Згодом, у 1584 році невідомий козацький ватажок називав максимально можливу чисельність татар у п'ятдесят тисяч чоловік [19, с.25].

Однак, незважаючи на такі дані, у польській, а разом з нею і українській історіографії постійно оперували значно більшими чисельними даними. Адже великі цифри, здавалося б, відповідали масштабам вчинених татарами спустошень, а також добре служили на підтримку міфу про фатальну приреченість українських земель на ці спустошення і об'єктивну нездатність Польщі протистояти цьому.

Лише у 1920-1930-х роках повний перегляд вже давно усталеного стереотипу здійснив польський дослідник О. Гурка. Він вважав, що загальна чисельність всього населення Кримського ханства не перевищувала у XVI ст. двісті п'ятдесят, в середині XVII ст. триста шістдесят, а в цілому ніколи більше п'ятисот тисяч чоловік. Виходячи з максимально можливих мобілізаційних можливостей татар, коли на війну дійсно піднімалося все здатне сидіти на коні чоловіче населення, О. Гурка рахував чисельність татарського війська не більшою за двадцять тисяч чоловік (тобто, біля десяти відсотків населення), а разом з ногайськими татарами – до сорока тисяч [20, с.223,250-251,286]. Сучасні польські дослідники в основному визнали докази О. Гурки, рахуючи чисельність найбільших орд до п'ятдесяти тисяч чоловік, але не більше [1, с.55; 21, с.42]. Цікаве у цьому плані визнання Й. Охмянського, який вказав, що підтримує думку О. Гурки, хоча особисто схильний рахувати військо татар до кількох сот тисяч чоловік [7, с.359].

Той же О. Гурка вперше співставив з силами татар мобілізаційні можливості Польщі і Литви. Беручи, на відміну від Криму, мінімальний (один) відсоток за основу мобілізаційних можливостей цих держав і згодом Речі Посполитої в цілому, він вказав, що Польща могла виставити до шестидесяти тисяч, а Литва до сорока тисяч чоловік війська, тобто разом – до ста тисяч чоловік. Уже виходячи з цього, О. Гурка зробив висновок, що Польща більше говорила про боротьбу з татарами, аніж її вела, оскільки для знешкодження Криму було непотрібно навіть прикладати надзвичайних зусиль [20, с.295].

Поряд з чисельністю військ у співвідношенні збройних сил Кримського ханства і Польщі та Литви важливе значення мали їх військова підготовка і озброєння. І у цьому відношенні повна перевага сил була на боці польсько-українських сил. Якщо кримському хану вдавалося зібрати максимально можливу орду, то значну її частину було важко назвати військом. Адже багато татар взагалі не мала зброї, а замість неї використовувала палиці і кінські кістки. Основна частина татар була озброєна лише луками із стрілами. Шабля зустрічалася рідко, а щитів у них не було зовсім [див. напр.: 18, с.11; 22, с.168]. І тільки невеликий відсоток із найбагатших татар або гвардії хана мав повноцінне озброєння (шабля, кинджал, щит, панцир). Вогнепальною зброєю у XVI ст. татари не користувалися взагалі.

Озброєння татарської кінноти диктувало і відповідну тактику їхніх дій, добре описану сучасниками. Вона базувалася на двох факторах – швидкість плюс раптовість. Татари уникали штурмів фортець, не витримували відкритого бою і не йшли на рукопашний бій. Якщо вони таки починали бій, то цим лише перевіряли силу опору противника, а, отримавши відсіч, відразу відступали. Штурми фортець, особливо повторні татари здійснювали тільки тоді, коли розраховували на особливо велику здобич. Татарське військо не витримувало сутички із значно меншими підрозділами добре підготовлених і озброєних кавказських жовнірів і українських козаків, тому завжди намагалася оминати їх. Отже, головна проблема оборони полягала навіть не в чисельності збройних сил, а в належній її організації. Важливо було мати систему швидкого реагування на татарські напади, яка б включала в себе розвідку, сторожову службу і ефективні мобілізаційні заходи. Прикладами такої організації для Речі Посполитої могли служити сусідня московська україна і Військовий Кордон в Хорватії. Польська влада так і не змогла цього зробити. Це особливо дивно, оскільки термін збору татарської орди сягав чотирьох місяців і про це знали всі, хто хотів [21, с.55]. Відомо також, що українське козацтво фактично створило власну ефективну систему розвідки і сторож, що татар затримували переправи через Дніпро, що були добре відомі улюблені терміни їх походів і основні шляхи пересування. Тому і військовий техніко-тактичний бік справи яскраво свідчить про дійсні причини провалів оборони України.

Ці історичні реалії мають принципово важливе значення для розуміння найсуттєвіших проявів буття українського суспільства тієї доби і формування ментальності українського народу [23, с.269;]. Життя “яко на Україні” означало постійну небезпеку, кров і попелища, які з покоління в покоління супроводжували українців у всіх регіонах, аж до півночі Галичини і Полісся. Полишені напризволяще мешканці України не знали премудроців наукових теорій про функції держави, серед яких захист зовнішніх кордонів відноситься до найважливіших. Але вони сповна

розплачувалися за таку політику і мали робити з неї відповідні висновки. Можливо, що саме тут треба шукати і одну з головних причин відчуженості українців від польсько-литовської держави (а також держави як суспільного інституту в цілому), “невдячності” до її культуртрегерської ролі і навіть майбутнього переходу козацької верхівки на бік Москви, яка могла захистити від зовнішніх ворогів (інша річ – якою ціною).

Лише у світлі історії Великого Кордону можна зрозуміти і процес становлення українського козацтва [24, с.20; 25, с.3]. Найістотнішим є те, що в силу об’єктивних причин його поява була неминучою. Козакування було споконвічним явищем степового прикордоння. Не випадково, що перші згадки про козаків з’являються з першими татарськими нападами на українські землі, коли стратегічна ситуація навколо них принципово змінилась. За відсутності нормальної або будь-якої оборони краю козацтво мимоволі було змушене брати на себе цілий ряд оборонних функцій. Знамените козакування українських урядників теж виникло не від доброго життя. Козакуючі урядники і магнати залучали до своїх дій українських козаків, що було для них доброю школою організації і військового вишколу [26, с.44-59; 27, с.237-256; 28, с.9-74]. Тактика козакування – сторожова служба в степу, охорона переправ, відбиття ясиру, зворотні напади на татарські і турецькі поселення – була спрямована на ефективну відсіч противнику малими силами. А їх дієвість засвідчена численними скаргами з боку турків і татар. Незважаючи на численні пропозиції з боку досвідчених урядників (Семена Полозовича, Остафія Дашкевича, Берната Претвича) про використання в інтересах держави енергії козакуючого населення, уряд фактично усунувся від проблеми організації на прикордонні окремої військової корпорації.

Якщо період до середини XVI ст. можна назвати раннім дитинством козацтва, то незабаром ситуація змінюється, воно поступово виходить з-під влади урядників і розпочинає самостійну військово-промислову діяльність. Вже у 1540-х роках є повідомлення про великі за масштабами самостійні військові операції козацтва. У 1550-1560-х роках козацтво востаннє потрапило під сторонній вплив – Дмитра Вишневецького – найбільш легендарної особи на українському прикордонні. Він став не тільки хресним батьком Запорозької Січі, але і заклав основи власної політичної діяльності козацтва. Після його загибелі козацтво поступово навчилася покладатися тільки на власний розсуд. Із зростанням чисельності козацтва в середині XVI ст. з’явилися передумови для консолідації навколо нього військового люду українського прикордоння і створення окремого стану. Ця потреба стала нагальною після соціальних змін, які відбулися в українському суспільстві після Люблінської унії 1569 року. Але оскільки ці обставини були розглянуті в останній праці В. Щербака [29], тут нас цікавить лише порівняльний і військово-політичний аспекти проблеми.

Джерела та література

1. Plewczyński M. Liszebność wojska polskiego za ostatnich Jagiełłonów (1506-1572) // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – Т. 31.
2. Górski K. Obrona granic Rzeczypospolitej od Tatarów // *Biblioteka Warszawska*. – 1891. – R. 51. – Т. 2.- Zeszyt 3.
3. Bielski M. *Kronika Polska*. – Sanok, 1856. – Т. 3.
4. Strykowski M. *Kronika Polska, Litewska, Zmudzka i wszystkij Rusi*. – Warszawa, 1846. – Т. 2.
5. Bielski M. *Kronika Polska*. – Т. 2.
6. Канановіч В.І. Крымскія напады на Беларусь // *Гісторыка археалагічны зборнік*. – Мінск, 1993. – Часть 1.
7. Ochmiński J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przez napadami tatarów krymskich w XV-XVI wieku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1960. – Т. 5.
8. Довнар-Запольский М.Ф. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
9. Боряк Г.В. Ревізії та люстрації українських староств кінця XV – середини XVI ст. // *Географічний фактор в історичному процесі*. – К., 1990.
10. Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // *Історично-географічний збірник*. – К., 1931. – Т. 4.
11. Грушевський О. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // *Історично-географічний збірник*. – К., 1928. – Т. 2.
12. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К. – Львів, 1909. – Т. 7.
13. Pułaski K. Powinności wojskowe w dawnych miastach na Rusi // *Biblioteka Warszawska*. – 1872. – Т. 4.
14. Dembski H. *Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII w.* // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Mickiewicza w Poznaniu. Historia*. – Poznań, 1956.
15. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория. – СПб., 1901. – Т. 1.
16. *Zródła dziejowe*. – Т. 20.
17. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. – 1962.
18. Литвин Михалон. Извлечение из сочинения Михайла Литвина “О нравах татар, литовцев и московитян” // *Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси*. – К., 1890. – Вып. 1.
19. Boratyński L. *Kozacy i Watykan* // *Przegląd Polski*. – 1906. – Т. 162.

20. Górka O. Liczebność tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd historyczno-wojskowy. – 1935. – Т. 8. – Zeszyt 2.
21. Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polska w XV-XVIII w. – Warszawa, 1987.
22. Гербейштейн С. Записки о Московии – Москва, 1988.
23. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993.
24. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // Український історичний журнал. – 1990. – №2.
25. Смолій В.А. Передмова // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній свідомості. – К. – Запорожжя, 1997.
26. Bernat Pretwicz i jego apologia na sejmie 1550 r. // Biblioteka Warszawska. – 1866. – Т. 3.
27. Pułaski K. Ostafi Daszkiewicz // Szkicze i poszukiwania historyczne. Seria 1. – Kraków, 1887.
28. Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький // Винар Л. Силуети епох. – Дрогобич, 1992.
29. Щербак В.О. Формування козацького стану в Україні. – К., 1997.

Summary

The article is devoted to the problem of defending Ukrainian lands from Tatar assaults. It proves that failures of Polish Government in organizing effective defence of Ukraine resulted in formation of Cossackhood that had assumed this function.

В. В. Грибовський

ВИКОРИСТАННЯ РОСІЙСЬКИМ УРЯДОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДЛЯ ВІДОКРЕМЛЕННЯ НОГАЙСЬКИХ ОРД ВІД КРИМСЬКОГО ХАНСТВА (1770-1771 РР.)

Зазначена проблема отримала певне висвітлення у науковій літературі, зокрема у працях А.О. Скальковського [1-2], О.М. Апанович [3], О.І. Дружиніної [4], Б.-А.Б. Кочекаєва [5], Д.С. Кідирніязова [6] та, зокрема, вже обговорювалася нами у окремих статтях [7-8]. Цією публікацією ми мали за мету простежити хід відокремлення ногайських орд від Кримського ханства, що відбувся під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр., з'ясовуючи як саме задля цього використовував російський уряд Військо Запорозьке і акцентуючи увагу на відносинах між запорожцями і ногайцями.

Під час кампаній 1769 і 1770 рр. просування російської армії вглиб території Кримського ханства і масштабні диверсійні рейди запорожців у ногайські кочовища завдали руйнівного удару ногайським ордам, позбавивши їх захисту з боку турецьких і кримськотатарських військ. Восени 1769 р. частина причорноморських ногайців почала схилатися до наміру припинити війну та встановити мирні відносини з Росією. У цей час вже був зламаний опір кубанських ногайців, котрі були змушені перейти на бік росіян та допомогли генералу Медему штурмом оволодіти резиденцією ханського сераскера на Кубані в м. Копила [4, с.108]. Командувач Другої армії П. Панін та губернатор Слобідської України Є. Щербінін розпочали агітацію серед причорноморських ногайців. 12 жовтня 1769 р. П. Панін доручив запорозькому кошовому отаману П. Калнишевському відрядити кількох козаків до ногайських кочовищ, аби вони під виглядом дезертирів поширювали нарікання на турків, агітували за перехід до російського підданства і запевняли ногайців, що вони “на все будущия времена будут свободны от турецкаго ига, и останутся во всей своей воле и свободности особым народом под особливими собственными законами и управлениями” [9, арк.24-24зв.]. Війна вцент розладнала господарство ногайців. Були порушені усталені маршрути кочування, перерваний зв'язок кочовищ із зимівниками, значно зменшилося поголів'я худоби. Взимку 1769 – 1770 рр. кочовики потерпали від голоду. Головний єдисанський мурза Джан-Мамбет тоді надіслав лист до П. Паніна з проханням допомоги ногайцям провіантом. 20 березня 1770 р. П. Калнишевський отримав від П. Паніна наказ підвезти провіант у найближчий до Єдисанської орди форпост, аули якої на той час кочували по правому берегу нижньої течії Дніпра, Південному Бугу та Дністру. При цьому в наказі окремо наголошувалося на тому, щоб запорожці поводитися з ногайцями без грубоців [9, арк.3-3зв.].

На той час російський уряд ще не розглядав можливості прийняття причорноморських ногайців до свого підданства і не мав якої-небудь певної позиції щодо них. За висновком О.І. Дружиніної, намір частини єдисанських і буджацьких ногайців припинити війну та перейти під російський протекторат вплинув на бачення урядом Катерини II своїх завдань у війні з Туреччиною. Якщо на першому засіданні Ради при Височайшому дворі, що відбулося 9 листопада 1768 р. за мету визначалося тільки запровадження вільного судноплавства по Чорному морю та